

En este volumen confluyen diversos estudios científicos y los resultados de varios proyectos de investigación que se desarrollan actualmente en el fecundo terreno arqueológico menorquín. Los coordinadores de la obra, Fernando Prados (Universidad de Alicante), Helena Jiménez (CNRS - Universidad de Toulouse) y José J. Martínez (Universidad de Murcia) forman parte del proyecto MODULAR, que tiene como principal objeto de estudio el mundo fenicio-púnico desde sus manifestaciones arquitectónicas. Desde MODULAR se presta especial atención a la conexión entre el mundo fenicio-púnico y las culturas locales, evaluando los procesos de hibridación y mestizaje resultantes. Entre los laboratorios de estudio y análisis destaca Menorca, sobre todo en su fase post-talayótica. El citado proyecto se inscribe en una línea prioritaria de investigación que se desarrolla desde el Instituto de Arqueología de la Universidad de Alicante y cuenta con el apoyo del Consell Insular de Menorca, dentro de su programa de ayudas para la realización de intervenciones arqueológicas, el Ajuntament de Ciutadella, la SHA Martí i Bella y el Camping Cap Blanch, desde diversas figuras colaborativas que van del apoyo logístico al mecenazgo.

cepoAt
MONOGRAFÍAS
2

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICOS
MENORCA ENTRE FENICIOS Y PÚNICOS
Fernando Prados · Helena Jiménez · José J. Martínez (Coords.)

Publicacions
des Born, 25

2017

UNIVERSIDAD DE MURCIA

CENTRO DE ESTUDIOS DEL PRÓXIMO ORIENTE Y LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

Fernando Prados · Helena Jiménez · José J. Martínez
(Coords.)

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICOS MENORCA ENTRE FENICIOS Y PÚNICOS

cepoAt
MONOGRAFÍAS 2

CERCLE ARTÍSTIC
CIUTADELLA DE MENORCA
1891
Publicacions des Born, 25

Auspiciadas por la SHA Martí i Bella, las XIII JORNADAS DE INVESTIGACIÓN HISTÓRICA DE MENORCA (Ciutadella 2015) tuvieron como temática la presencia fenicia y púnica en la isla. Menorca, a pesar de disfrutar de una posición estratégica privilegiada en la órbita marina de esta cultura, se encuentra en clara desventaja en comparación con el conocimiento que se tiene sobre otros espacios geográficos de la esfera fenicio-púnica. Este “problema” científico e histórico, además, se hace más palpable en un momento como el actual, en que se trabaja en la propuesta para la inclusión de una parte del patrimonio arqueológico insular en la lista de la UNESCO. Si la clave de estas acciones radica en proteger, conservar y difundir este patrimonio, la base de todo ello ha de ser siempre el conocimiento, enfatizando el binomio “investigar para difundir”, que servirá para determinar las pautas y las acciones por las que deba encauzarse su gestión de cara a garantizar su sostenibilidad. Esta es la principal motivación de esta obra, científica y divulgativa a la par, en la que participan diversos especialistas sobre el mundo fenicio y púnico y la cultura talayótica menorquina.

PUBLICACIONES DEL CEPOAT

Nº 2

AÑO 2017

DIRECTORES: Rafael González Fernández (Universidad de Murcia), Gonzalo Matilla Séiquer (Universidad de Murcia), José Antonio Molina Gómez (Universidad de Murcia)

SECRETARIO: José Javier Martínez García (Universidad de Murcia)

CONSEJO ASESOR:

Juan Manuel Abascal Palazón (Universidad de Alicante),
Alejandro Andrés Bancalari Molina (Universidad de Concepción, Chile)
Pedro Barceló y Batiste (Universität Potsdam)
Rosa María Cid López (Universidad de Oviedo)
Joaquín María Córdoba Zoilo (Universidad Autónoma de Madrid)
Adolfo Antonio Díaz-Bautista Cremades (Universidad Católica de San Antonio de Murcia)
Juan José Ferrer Maestro (Universidad Jaime I)
José Miguel García Cano (Universidad de Murcia)
David Hernández de la Fuente (Universidad Nacional de Educación a Distancia)
Adam Łukaszewicz (Universidad de Varsovia)
Pietro Militello (Universidad de Catania)
Iwona Mtrzwesky-Pianetti (Universidad de Varsovia)
José Miguel Noguera Celdrán (Universidad de Murcia)
Juan Carlos Olivares Pedreño (Universidad de Alicante)
Bernardo Pérez Andreo (Instituto Teológico de Murcia OFM, Universidad Pontificia Antonianum de Roma)
Fernando Prados Martínez (Universidad de Alicante)
Sabine Panzram (Universidad de Hamburgo)
Josep Padró Parcerisa (Universidad de Barcelona)
Esther Sánchez Medina (Universidad Autónoma de Madrid)
Margarita Vallejo Girvés (Universidad de Alcalá)
Isabel Velázquez Soriano (Universidad Complutense)
Juan Pablo Vita Barra (CSIC Madrid)

UNIVERSIDAD DE MURCIA
PUBLICACIONES DEL CEPOAT
Nº 2

Fernando Prados Martínez
Helena Jiménez Vialás
José Javier Martínez García
(Coords.)

MENORCA ENTRE FENICIS I PÚNICS
MENORCA ENTRE FENICIOS Y
PÚNICOS

Cercle Artístic de Ciutadella
Publicacions des Born, 25

2017

PUBLICACIONES DEL CEPOAT

Nº 2
AÑO 2017

Este libro ha sido debidamente examinado y valorado por evaluadores ajenos a la Universidad de Murcia, con el fin de garantizar la calidad científica del mismo.

Reservados todos los derechos por la legislación en materia de Propiedad Intelectual. Durante los primeros doce meses, ni la totalidad ni parte de este libro, incluido el diseño de la cubierta, puede reproducirse, almacenarse o transmitirse en manera alguna por ningún medio ya sea electrónico, químico, mecánico, óptico, informático, de grabación o de fotocopia, sin permiso previo por escrito de la editorial.

La monografía se inscribe en el Proyecto *Modular. Análisis arqueológico y documental de la arquitectura fenicio-púnica de Menorca*, financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad (RYC 2011-08222), el Consell Insular de Menorca, y cuenta con el apoyo del Camping Cap Blanch, el Ajuntament de Ciutadella y la Societat Històrico-Arqueològica Martí i Bella.

Los intercambios deberán realizarse a través de:
Centro de Estudios del Próximo Oriente y la Antigüedad Tardía
C/ Actor Isidoro Máiquez, 9, 30007, Murcia.
Tlf: +34 868883890
Correo electrónico: cepoat@um.es
URL: <http://www.um.es/cepoat>

Portada: Bronce de Rafal des Frares (Museu Diocesà de Ciutadella) Foto: Joan de Nicolás
I.S.B.N.: 978-84-946637-0-3
Depósito Legal: MU 101-2017
Edición y Fotocomposición: CEPOAT
Impresión a cargo de Compobell S.L.

“En esta isla, que por su pequeñez, por su aridez y aspereza, es la última de la tierra, los cartaginenses, como se deduce de los nombres impuestos, fundaron dos pequeñas ciudades situadas en línea recta una a cada extremo; Iamona orientada a poniente, Magona, en cambio, lo está hacia levante”

Severus Minoricensis, *Epistula*, 2, 5.

“Estrabón que es el más juicioso de los antiguos Geógrafos, nos dá á entender que desde el tiempo que los Fenicios se apoderaron de estas Islas, los vecinos de ellas se havian distinguido en el manejo de las hondas, lo que es suponer en mi concepto que en ocasion de dicha conquista ya estaban pobladas las Baleares. Pero y quando fué que esto aconteció? Estrabón no lo dice, y asi veamos si por otros medio lo podemos conjeturar, porque averiguarlo del todo, lo graduo por imposible después de tantos siglos, y de tanta escasez de noticias de una antigüedad tan remota”

Joan Ramis i Ramis 1818, 20-21.

ÍNDICE

Miquel Àngel María Ballester <i>Presentació</i>	9
Carlos González Wagner <i>Prólogo</i>	11
Fernando Prados, Helena Jiménez y Ángel Roca <i>Del gris al blanco. La isla de Menorca en el mapa fenicio y púnico</i>	13
<hr/>	
Adolfo J. Domínguez Monedero <i>El ejército de Aníbal, una fuerza de mercenarios</i>	17
Joan Ramon Torres <i>Pecios y ¿colonias? materiales púnicos en las Islas Baleares</i>	41
Ana María Niveau de Villedary y Mariñas <i>Nuevos datos sobre la evolución formal y estilística de los “pebeteros en forma de cabeza femenina”. A propósito del ejemplar de Torralba d’en Salort (Alaior, Menorca)</i>	85
Fernando Prados Martínez y Helena Jiménez Vialás <i>Menorca entre fenicios y púnicos: una aproximación arqueológica desde la arquitectura defensiva</i>	105

Montserrat Anglada, Antoni Ferrer, Lluís Plantalamor i Damià Ramis <i>Continuïtat cultural en època de canvis: la producció i preparació d'aliments a Cornia Nou (Maó, Menorca) durant els segles IV-III aC</i>	137
Joan C. De Nicolás, Simón Gornés i Joana M. Gual <i>Indicis d'un santuari púnico-talaiòtic en el poblat de Biniparratx Petit (Sant Lluís, Menorca)</i>	157
Helena Jiménez, Fernando Prados, Joan C. De Nicolás, Andrés M. Adroher, Octavio Torres, José J. Martínez, Iván García, Diego López, David Expósito y Sonia Carbonell <i>Prospección arqueológica en Torrellafuda (Ciutadella, Menorca). Al encuentro de la Menorca púnica</i>	181
Damià Ramis <i>Evidències de contactes exteriors al món talaiòtic a partir de l'estudi del registre faunístic</i>	201
Antoni Ferrer Rotger i Irene Riudavets González <i>Denes púniques de pasta de vidre a Menorca: el conjunt del cercle 7 de Torre d'en Galmés</i>	219
Octavio Torres Gomariz <i>Cercles menorquins: aproximación a la influencia de la arquitectura púnica en las viviendas postalayóticas de Menorca</i>	231
Andreu Torres, Bartomeu Obrador y Joan C. De Nicolás <i>Ba'al-Hammon, Caelestis y el dios del plenilunio en el santuario con taula de Son Catlar (Ciutadella)</i>	245
Bibliografia	277

DENES PÚNIQUES DE PASTA DE VIDRE A MENORCA: EL CONJUNT DEL CERCLE 7 DE TORRE D'EN GALMÉS

Antoni Ferrer Rotger¹
Irene Riudavets González²

1. INTRODUCCIÓ: MENORCA DURANT LA SEGONA EDAT DEL FERRO I EL CERCLE 7 DE TORRE D'EN GALMÉS

La segona edat del ferro ha rebut a les Illes Balears els noms de talaiòtic final (e.g. Rosselló 1973; Plantalamor 1991a) postalaiòtic (e.g. Waldren 1986; Micó 2005) o període balear (e.g. Salvà i Hernández-Gasch 2009). Aquesta etapa comprèn els darrers segles anteriors a la conquesta romana, des de mitjans del primer mil·lenni aC, i es caracteritza a Menorca pel creixement dels nuclis de població, l'aparició de nous models arquitectònics i l'arribada, que es tornarà massiva a partir dels segles IV-III aC, de materials d'importació, sobretot ceràmiques púniques ebusitanes. Malgrat tot, la tècnica constructiva ciclòpia, les inhumacions col·lectives en coves artificials i la tecnologia de producció ceràmica, sense l'ús del torn, són de tradició indígena, entroncant amb la fase anterior.

Torre d'en Galmés constitueix un gran nucli urbà habitat durant l'edat del bronze i l'edat del ferro, ubicat sobre una elevació de la part sud de l'illa, al terme municipal d'Alaior. El Cercle 7, ubicat a l'extrem sud del poblat, és un exemple típic dels habitatges menorquins de la segona edat del ferro, coneguts com a *cercles* (Serra 1961). Aquestes construccions presenten una planta de tendència circular, alguns cops amb la façana recta. L'espai intern s'articula a partir d'un pati central, que dóna accés a una sèrie d'habitacions distribuïdes de forma radial. Davant la façana apareix en alguns casos un espai a cel obert, delimitat per un mur, d'una extensió semblant al mateix habitatge i amb algunes petites habitacions als angles (Fig. 1).

El Cercle 7 i el seu pati exterior van ser excavats entre els anys 2005 i 2013 per part d'un equip d'arqueòlegs vinculats a l'Associació d'Amics del Museu de Menorca. La intervenció arqueològica va permetre constatar que l'habitatge havia estat abandonat de manera sobtada al segle III aC, de forma que durant el procés d'excavació es va poder

---

1 Associació d'Amics del Museu de Menorca.

2 NURARQ SC.

documentar la ubicació original de la major part de l'utillatge domèstic (Ferrer *et al.* 2011; Carbonell *et al.* 2015; Ferrer i Riudavets 2015). Dins l'estructura s'hi van documentar, per altra banda, les restes de sis individus, contemporanis a l'abandonament de la casa. La seva deposició, en un àmbit domèstic, no correspon a cap ritual funerari d'època protohistòrica propi de l'illa, de forma que es podria relacionar amb algun esdeveniment inusual, que hauria motivat també l'abandonament definitiu de l'habitatge (Ferrer *et al.* 2008).

Fig. 1. Plànol del Cercle 7 i el Pati Davanter amb la distribució de les denes documentades.

2. LES DENES DE PASTA DE VIDRE I LES DENES DE FAIANÇA

Les denes púniques de pasta de vidre, també anomenades a la literatura científica denes preromanes (Ruano 1996), són materials que, a les Illes Balears, apareixen de forma reiterada a les excavacions arqueològiques en contextos de la segona meitat del primer mil·lenni aC. Mentre que a Mallorca i Eivissa han estat objecte d'alguns estudis detallats (e.g. Hernández-Gasch 1998; Ruano 1996) a Menorca se'ls ha prestat relativament poca atenció, amb algunes excepcions (De Nicolás 2014). La seva abundància a l'illa es pot constatar a les vitrines dels museus menorquins, on normalment apareixen collars compostats per una gran quantitat de denes, que no necessàriament formarien part del mateix objecte, originalment.

La pasta de vidre es fabrica fonent materials silicis a temperatures no prou altes per a obtenir vidre transparent, fins a 1.000-1.100° C, als quals s'afegien substàncies minerals per aconseguir colors vius. Els centres de producció no s'han ubicat amb precisió, però s'ha proposat que les denes oculades es fabricarien a tallers ebusitans (Ruano 1996).

Un altre tipus de materials, relacionats amb els anteriors pel que fa a la tècnica de fabricació, són les denes de faiança. Aquest producte es fabrica sotmetent materials silicis a temperatures de fins a 800° C, de forma que la superfície de l'objecte es vitrifica. Els colors s'aconsegueixen afegint diverses substàncies minerals. Les denes de faiança documentades fins ara a Menorca corresponen al tipus I.A.1b *Barrel Disc* (Beck 1928), i presenten una forma aplanada, d'uns 5 mm de diàmetre, sense decoració, amb una perforació central. La seva superfície està coberta per una vitrificació blavosa. Es tracta de materials fabricats fora de l'illa, tot i que els centres de producció no s'han situat amb precisió (Martínez i Vilaplana 2014) i se situen entre el final del II mil·lenni i els primers segles del I mil·lenni aC. Se n'han trobat a diversos contextos funeraris de l'illa, tals com les coves LIV i LVI de Cales Coves (Veny 1982) o l'hipogeu XXI d'aquesta mateixa necròpolis (Gornés *et al.* 2006), la cova des Càrritx (Lull *et al.* 1999) o la cova de Biniguardó (Anglada *et al.* 2013b).

3. MATERIALS DOCUMENTATS AL CERCLE 7

Durant les excavacions del Cercle 7 i el Pati Davanter es va poder documentar una elevada concentració de denes de pasta de vidre: 42 en total, 25 de les quals es van localitzar a l'interior del cercle i 17 al Pati Davanter (Taules 1, 2 i 3).

Si s'observa la seva distribució a l'interior de l'estructura (Fig. 1), es constata que als àmbits NE i SE s'hi va documentar només una dena a cada un, interpretables com a pèrdues ocasionals.

A la llar de foc es van recuperar tres denes cremades, interpretades com a pèrdues ocasionals o objectes ja amortitzats.

Número Inventari	Ubicació	Unitat Estartigràfica	Tipologia	Color	Estat de conservació
TGAM07/1250	Àmbit NW	5	Esfèrica policroma oculada	Blau fosc amb ulls blancs	Bo
TGAM07/1253	Àmbit NW	5	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM07/1276	Entrada Àmbit NW	18	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM07/1277	Entrada Àmbit NW	18	Anular monocroma doble	Blau clar	Bo
TGAM07/1278	Entrada Àmbit NW	18	Anular monocroma	Blau fosc	Bo
TGAM07/1279	Entrada Àmbit NW	18	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM07/1280	Entrada Àmbit NW	18	Espiraliforme monocroma	Blau clar	Bo
TGAM08/163	Àmbit SW	36	Anular monocroma	Blau clar	Regular
TGAM08/408	Àmbit NW	5	Esfèrica policroma oculada	Groc amb ulls blancs i blaus	Dolent (fragment)
TGAM08/409	Àmbit NW	5	Esfèrica policroma oculada	Blau fosc amb ulls blancs	Dolent
TGAM08/551	Àmbit NE	29	Esfèrica policroma oculada	Groc amb ulls blancs i blaus	Dolent (fragment)
TGAM08/882	Pati central	8	Anular policroma oculada	Blau fosc	Regular
TGAM08/953	Entrada Àmbit NW	8	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM08/983	Llar de foc	25	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Regular (cremada)
TGAM09/495	Pati central	32	Esfèrica policroma oculada	Blau amb ulls blancs i blau fosc	Regular
TGAM09/543	Pati central	48	Gallonada monocroma	Blau fosc	Bo

TGAM09/580	Pati central	32	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM09/581	Pati central	32	Esfèrica policroma oculada	Verd amb ulls blancs i blau fosc	Regular
TGAM09/583	Pati central	32	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM09/584	Pati central	32	Anular monocroma	Blau clar	Bo
TGAM09/585	Pati central	32	Anular monocroma	Blau fosc	Bo
TGAM09/587	Llar de foc	25	Anular monocroma	Blau fosc	Regular (cremada)
TGAM09/588	Llar de foc	25	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Regular (cremada)
TGAM07/161	Àmbit NW	5	Indeterminada		
TGAM08/986	Àmbit NW	19	Indeterminada		

Taula 1. Denes documentades al Cercle 7.

Número Inventari	Ubicació	Unitat Estratigràfica	Tipologia	Color	Estat de conservació
01/2011/1453	Espai obert	78	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Bo
01/2011/1462	Àmbit 2	77	Gallonada monocroma	Blau clar (peça de faiança)	Regular
01/2011/1464	Espai obert	80	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Dolent (fragment)
01/2011/1481	Espai obert	80	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Bo
01/2011/1483	Àmbit 2	77	El·lipsoïdal policroma	Blau fosc amb línies blanques	Regular
09/2012/1071	Àmbit 2	77	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Dolent (fragment)
09/2012/1075	Espai obert	79	Esfèrica policroma oculada	Blau fosc amb ulls grocs i blau fosc	Regular
09/2012/1083	Espai obert	88	El·lipsoïdal policroma	Blau fosc amb línies blanques	Dolent (fragment)

09/2012/1085	Espai obert	96	Bicònica monocroma	Blau fosc	Regular
1/2013/19	Espai obert	101	Esfèrica policroma oculada	Groc amb ulls blancs i blaus	Dolent (fragment)
1/2013/1232	Espai obert	94	Esfèrica policroma oculada	Blau fosc amb ulls blancs	Dolent (fragment)
1/2013/1233	Espai obert	82	Esfèrica policroma oculada	Groc amb ulls blancs i blaus	Dolent (fragment)
1/2013/1234	Espai obert	82	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Regular
1/2013/1240	Espai obert	103	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Regular
1/2013/1245	Espai obert	94	Anular monocroma	Blau car	Bo
1/2013/1246	Espai obert	94	Esfèrica monocroma	Blau fosc	Regular
09/2012/1082	Espai obert	82	Indeterminada		

Taula 2. Denes documentades al Pati Davanter.

Pel que fa al Pati Davanter, si bé és cert que s'hi va localitzar un elevat nombre de denes (14 exemplars) a la part no corresponent a cap dels àmbits delimitats, aquestes es van trobar disperses i, en general, molt fragmentades i en mal estat de conservació. És necessari destacar, per altra banda, que una de les denes no és de pasta vítria sinó de faiança. Només dins l'àmbit 2 d'aquest pati es va trobar un petit conjunt, format per 3 exemplars. Per altra banda, al Pati Davanter es va recuperar una moneda ebusitana amb una perforació. Hi apareix la representació d'un toro a l'anvers i el que s'intueix com una figura antropomorfa al revers, on s'hi poden observar les cames del que molt possiblement seria la representació del déu Bes, malgrat que l'estat de conservació no és bo. La presència de la perforació permet interpretar aquest element com un penjoll i posar-lo en relació amb les denes de pasta de vidre, tot i que no va aparèixer directament associada a cap conjunt.

Però allò que més destaca en la distribució espacial d'aquests elements és, sens dubte l'elevada concentració documentada entre l'àmbit NW, l'entrada d'aquest àmbit i el pati central (Fig. 1). Així, a l'àmbit NW es van recuperar 6 denes, 3 d'elles oculades. A l'accés que comunica aquest espai amb el pati central es van documentar 5 denes monocromes, 3 de les quals presenten forma anular, una espiraliforme i una geminada. Al pati central es van recuperar 8 denes: 4 anulars monocromes, una anular policroma, una gallonada monocroma, i 2 esfèriques oculades (Fig. 2 i Taula 1).

A l'entrada de l'àmbit NW, i per tant amb una vinculació clara amb aquest conjunt, es van localitzar dues valves de *Cerastoderma sp.*, amb perforació antròpica.

Tipologia	Cercle 7	Pati Davanter	Total
Anular monocroma	12	1	13
Anular policroma no oculada	1		1
Esfèrica monocroma	2	7	9
Esfèrica policroma oculada	6	4	10
Gallonada monocroma	1		1
Gallonada monocroma (faiança)		1	1
Espiraliforme monocroma	1		1
Bicònica monocroma		1	1
El·lipsoïdal policroma		2	2
Indeterminada	2	1	2
Total	25	17	42

Taula 3. Taula de freqüència amb els tipus de denes documentades al Cercle 7 i el Pati Davanter.

4. DISCUSSIÓ

L'ús de les denes de pasta de vidre a la Mediterrània Occidental es generalitza entre els s. IV i III aC, com a conseqüència de l'augment de les transaccions comercials entre els fenici-púnics i les diferents societats indígenes. Tot i que al poblat mallorquí de Sa Morisca s'han documentat aquest tipus d'objectes en contextos dels segles IX-VIII aC (Guerrero *et al.* 2006), la majoria d'exemples de les Illes Balears se situen a la segona meitat del primer mil·lenni aC. A l'àmbit de les comunitats del talaiòtic final, s'ha proposat que alguns dels materials d'importació, entre els quals hi hauria les denes de pasta de vidre, funcionarien com a béns de prestigi, utilitzats per les elits locals per posar de manifest el seu estatus en el context de noves formes d'organització social sorgides durant aquest període (Guerrero *et al.* 2006).

Així, les denes de pasta de vidre apareixen amb freqüència als contextos funeraris del talaiòtic final, formant part de l'aixovar que acompanya els cossos. És el cas, per exemple, de la necròpolis de Cales Coves, on són molt nombroses (Vený 1982), a la Cova 9 de la necròpolis de Cala Morell (Juan 1999) o a la necròpolis de Cap de Forma (Plantalamor *et al.* 1999).

Açò no obstant, també s'han documentat algunes denes a contextos religiosos, com el Santuari 2 de So Na Caçana (De Nicolás 2014) o als voltants del recinte de

taula de Trepucó, lloc per al qual s'ha proposat que hauria funcionat com un centre de producció i/o distribució d'aquests elements (Murray 1938) interpretació posada en dubte, probablement de forma encertada, per De Nicolás (2014).

Fig. 2. Algunes de les denes documentades a l'àmbit NW, la seva entrada i el pati central del Cercle 7.

Pel que fa als contextos domèstics, si bé és cert que possiblement per la seva mida passessin desapercebudes a algunes excavacions antigues, a les intervencions realitzades durant les darreres dècades les denes també hi han aparegut amb poca abundància. A una de les cases de Talatí de Dalt, per exemple, es van documentar tan sols dues denes (Juan i Pons 2005), mentre que al Cercle Cartailhac de Torre d'en Galmés s'en van localitzar un petit número (Sintes i Isbert 2009). Aquesta poca quantitat ha permès proposar que es tractaria de pèrdues ocasionals (De Nicolás 2014).

El cas del Cercle 7 és diferent de tots els estudiats amb anterioritat a l'illa. Les denes aïllades localitzades en aquesta estructura i al Pati Davanter correspondrien a objectes perduts o ja amortitzats i es podrien posar en paral·lel a les troballes realitzades a Talatí de Dalt o al Cercle Cartailhac, ja esmentades. La concentració documentada entre l'Àmbit NW i el Pati Central, en canvi, sembla respondre a un altre patró. De les 25 denes documentades a l'interior del Cercle 7, n'hi ha 20 que es van recuperar en aquesta zona (Fig. 1) i en unitats estratigràfiques corresponents a un interval cronològic força acotat.

No es pot descartar, per tant, la possibilitat que formessin part d'un únic ornament.

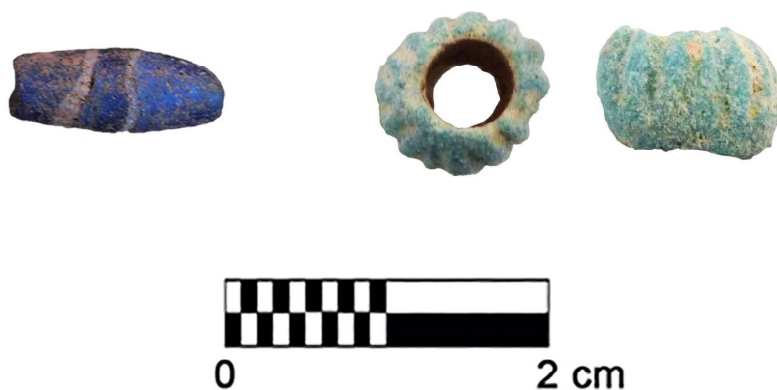

Fig. 3. Dues de les denes documentades al Pati Davanter. A l'esquerra, una dena de pasta vítria de tipus el·lipsoïdal policroma; a la dreta, l'única dena de faiança del conjunt estudiat.

Tot i que els nivells on es va documentar aquest conjunt de denes són contemporanis a aquells que contenen les restes dels sis individus localitzats a l'interior de l'edifici, la seva distribució espacial no permet interpretar-les, aparentment, com a part d'un possible aixovar funerari. Val a dir que, de fet, gairebé cap dels objectes documentats a l'interior de l'habitatge semblava haver estat dipositat, amb una funció ritual, al costat dels cossos dels difunts.

Es pot proposar, per tant, que el conjunt de denes documentat en aquest espai correspondria a un objecte abandonat a l'interior de l'habitatge de forma no intencionada, igual que una gran part dels altres materials que es van localitzar dins l'edifici.

Pel que fa a la composició de les peces que formarien part del suposat objecte ornamental, ja sigui un collar o una polsera, hauria estat format per denes de tipus diversos, que inclourien les esfèriques oculades, les anulars, les espiraliformes, les geminades i les gallonades, així com dues closques de mol·lusc perforades.

La dena geminada documentada (Fig. 2) en aquest conjunt és especialment interessant per la seva raresa, ja que no apareix representada a la classificació de Ruano (1996) de les denes ebusitanes.

La presència d'una dena de faiança (Fig. 3) en el conjunt del Pati Davanter és també rellevant perquè no es tracta d'un tipus d'objecte que es documenti de forma habitual en cronologies tan tardanes. Com ja s'ha esmentat, les denes de faiança que es

documenten a Menorca corresponen a una tipologia diferent i se situen en els primers segles del primer mil·lenni aC. Malgrat tot, la faiança és un material d'importació que es documenta a Menorca durant la segona meitat del primer mil·lenni aC, però gairebé sempre en altres objectes, com els amulets de tipus egipci (e.g. De Nicolás 1983).

5. CONCLUSIONS

La presència de les denes vítries al Cercle 7 constitueix una evidència més dels intercanvis comercials que s'establiren entre les comunitats indígenes i el món púnic ebusità, que es constata també a través de la presència massiva de produccions amfòriques provinents d'Eivissa (Carbonell, Corral i De Salort 2015).

Pel que fa a les denes del Pati Davanter, moltes d'elles es troben fragmentades, en mal estat de conservació i en diferents unitats estratigràfiques, no sincròniques, fet que permet proposar que es tractaria d'objectes ja amortitzats.

De la concentració documentada al voltant de l'entrada de l'habitació NW se'n pot inferir l'existència d'un únic ornament, compost per unes 20 denes. La presència d'aquest objecte, sens dubte preuat, en un context domèstic, encaixa bé amb la hipòtesi de l'abandonament sobtat de l'habitatge, suggerida per la presència d'altres materials com objectes metàl·lics o recipients ceràmics sencers. Aparentment, el fet que va motivar el final de l'ús de l'estructura va impedir als seus habitants recollir i emportar-se les seves pertinences.

Les closques perforades de *Cerastoderma sp.*, presumiblement usades com a ornament, es documenten a l'illa durant la primera meitat del primer mil·lenni, en contextos totalment indígenes, sense presència de materials púnics (e.g. Ferrer *et al.* 2014). El seu possible ús combinat amb les denes de pasta de vidre importades, que es documenta al Cercle 7, constituiria tal vegada un exemple de la integració d'elements culturals autòctons i forans. Malgrat tot, s'ha de tenir en compte que les petxines foradades, utilitzades com a ornament, no són desconegudes al món púnic (e.g. Gómez i Gómez 1989; López i Ruiz 2010).

La troballa al Pati Davanter d'una moneda púnica perforada es pot posar també en relació a l'ús de penjolls amb finalitat ornamental, apotropaica o d'exhibició d'estatus social. En una publicació anterior (Carbonell *et al.* 2015) la utilització d'aquesta moneda com a penjoll s'havia posat en relació amb la manca d'una economia monetària a les Illes Balears, de la que parlen les fonts escrites (Blanes *et al.* 1990). Val a dir, però, que l'ús de monedes perforades és un fet habitual al context cultural púnic (e.g. Gómez i Gómez 1989; Arévalo 2011).

Com és habitual, al Cercle 7 no s'ha documentat cap tipus d'element que pogués servir d'unió de les peces, com una cadena o un fil metàl·lic. S'ha de suposar, per tant, que les denes estarien enfilades amb un cordó fabricat amb materials peribles.

Cal recordar que diversos autors han proposat que les denes púniques, especialment les oculades, tenien en el context cultural púnic una vessant simbòlica i màgica, exercint una funció apotropaica (e.g. Ruano 1995). De Nicolás (2014) interpreta la seva presència majoritària a contextos funeraris com un indicatiu de la seva funció apotropaica i psicopompa. Allò que no es pot saber amb certesa, d'acord amb les dades disponibles actualment, és si l'ús d'aquestes denes entre la població menorquina va suposar també l'adopció del seu rerefons simbòlic original com un nou tret cultural. En qualsevol cas, la presència d'un possible collar o braçalet a un context domèstic com el Cercle 7 podria ser un indicatiu de l'ús d'aquest tipus d'elements en la vida diària, almenys per part de certs sectors de la societat menorquina, durant la segona edat del ferro.

AGRAÏMENTS

Les excavacions arqueològiques al Cercle 7 de Torre d'en Galmés han estat organitzades per l'Associació d'Amics del Museu de Menorca, amb el suport econòmic del Consell Insular de Menorca, l'Ajuntament d'Alaior i el Programa Leader, i amb la col·laboració del Ministeri de Cultura i Educació i el Museu de Menorca.